

Mantık Araştırmaları Dergisi

Journal of Logical Studies

The Development of Arabic Logic (1200-1800)

Yazar(lar) | Author(s): Samet Bykada

Bu makaleyi kaynak gsterin | Cite this article:

Bykada, S . "The Development of Arabic Logic (1200-1800)". Mantık Araştırmaları Dergisi 1 (2019): 175-181

Bu makaleye evrimii ulařın | See this article online:

<https://dergipark.org.tr/mader/issue/46688/571540>

İletiřim | Contact

Adres: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 38030 Melikgazi/KAYSERİ
mantikder@gmail.com - <https://dergipark.org.tr/mader>

The Development of Arabic Logic (1200-1800)

 Samet BÜYÜKADA*

Khaled El-Rouayheb

Basel: Schwabe Verlag, 2019, 335 sayfa.

ISBN: 978-3796539091

“Ortaçağ ve Erken Modern Felsefe” serisinin ikinci kitabı¹ olarak 2019’da yayımlanan *The Development of Arabic Logic (1200-1800)* daha önceden İslam mantığı ile ilgili önemli çalışmalara imza atmış Rouayheb’in yine araştırmacı karakterini ortaya koyduğu bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitap bizlere hem İslam mantığının altı asırlık döneminde yaşamış düşünürler ve onların yazmış oldukları eserler çerçevesinde hem de 13.yy sonrasında İslam mantığında ne tür gelişmeler olduğuna dair biyografik-kaynakça temelli bir ışık tutmaktadır.

1964 yılında Nicholas Rescher tarafından kaleme alınmış ve kendisiyle aynı ismi taşıyan kitap² ile biçimsel bir benzerlik taşımasına karşın, Rouayheb’in kitabı selefine göre dönemin düşünürlerini ve eserlerini daha ayrıntılı bir biçimde okuyucuya sunmaktadır. Rescher her ne kadar geniş bir zaman aralığındaki düşünürler üzerine bir tarih

KİTAP TANITIMI

Geliř Tarihi: 29-05-2019

Kabul Tarihi: 20-06-2019

Yayın Tarihi 01-07-2019

* Arş.Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü, busamet@gmail.com

¹ Schwabe Verlag yayınevini “Medieval and Early Modern Philosophy” serisinin ilk kitabı Descartes’ı, üçüncüsü ise John Locke’u konu edinmektedir. Rouayheb kitabın teşekkür bölümünde bu eserin *Grundriss der Geschichte der Philosophie: Philosophie in der Islamischen Welt* projesinin üçüncü cildi olarak tasarlandığını; ancak kitabın muhtevasının genişlemesi neticesinde yukarıda andığımız seri içerisinde yayınlandığını belirtmektedir.

² Nicholas Rescher, *Development of Arabic Logic*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1964.) İslam mantığı ve tarihine yönelik çalışmaların ilk köşe taşlarından birisi sayılabilecek Rescher’in kitabı temelde iki bölüme ayrılmaktadır. Eserin ilk yarısında mantığın İslam coğrafyasındaki doğuşu, gelişimi ve zaman içindeki seyri; ikinci kısmında ise 9.yy ile 16.yy’ın ilk yarısı arasında yaşamış İslam mantıkçılarınun hayatı ve eserleri konu edinilmiştir.

çalışmasını başarıyla yürütmüş olsa da özellikle 12. ve 13.yy sonrasında İslam mantık geleneğinin özgünlükten uzak ve genel itibariyle şerhler üzerinden devam ettiğine yönelik iddialarda bulunmuştur. Ancak bu iddialara özellikle 2000'lerin başından itibaren karşı çıkılmış ve günümüzde İslam mantığı üzerine çalışanlar tarafından ciddi eleştiriler getirilmiştir.³

Rouayheb'in daha önce yazmış olduğu eserinde⁴ de vurgulamış olduğu üzere İslam mantıkçıları, İbn Sînâ (ö. 1037) sonrasında ondan ve birbirlerinden çok farklı görüşlere sahiptir. Misal, İslam mantıkçıları ilişkisel kıyas konusunda gerek Aristoteles gerekse de ortaçağ dönemi düşünürlerinin çok ötesinde bir kıyas sistemi geliştirmiştir. Aynı şekilde mutlak önermenin ele alınış biçimi, İbn Sînâ'nın Aristoteles'ten ayrıldığı bir konu olmakla birlikte İbn Sînâ sonrasındaki düşünürlerde bu konuya ondan farklı yorumlar getirmiştir. Mantığın konusu, şartlı kıyaslar ve modal önermelerin zaman kipleri ile incelenmesi gibi konularda da İslam mantıkçıları seleflerini tekrar etmeyen görüşler ortaya koymuştur.

The Development of Arabic Logic (1200-1800) kitabı tanıtım, giriş ve sonuç bölümleri de dahil olmak üzere on iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın esas gövdesini oluşturan dokuz bölüm (üçüncü ve onuncu bölümler arası) 1200-1800 yılları arasında yaşamış düşünürlerin ölüm yıllarına göre ve mantık etkinliğinin yoğun olduğu bölgelere göre sıralanmıştır. Rouayheb eserinin Rescher'in kitabıyla aynı isimde olmasını ustaya bir saygı göstergesi olarak açıklamaktadır. Bununla birlikte "önceden [Rescher tarafından] yapılmış birtakım yanlışlıkların" düzeltilmesi amacıyla da eserin Rescher'in kitabıyla aynı adı taşıdığı belirtilmektedir. Kitabın bilgilendirme ve tanıtım bölümde eserin ortaya çıkmasında faydalanılan kaynaklar; yazma eserler, eski ve yeni makaleler ve kitaplar, kütüphaneler; İstanbul'dan İngiltere'ye, İran'a ve Hindistan'a

³ Bu konu üzerine yapılan ilk çalışmalardan birisi için bkz: Tony Street, "Arabic Logic", içinde *Handbook of History of Logic, Volume 1* (Amsterdam: Elsevier, 2004). Street Türkçeye de çevrilmiş bu eserinde Fârâbî'nin ve İbn Sînâ'nın mantığı ele alış biçimlerinden başlayarak düşünürlerin modal mantık ve mutlak önerme gibi önemli hususlarda birbirlerinden ve takipçisi oldukları Aristotelesçi gelenekten ne kadar farklı olduklarını ayrıntılı bir biçimde göstermektedir. Ayrıca R. Wisnovsky, P. Thom, R. Strobino ve A. Ahmed gibi çağdaş düşünürlerin de Resherci yaklaşımı eleştiren pek çok makale ve kitapları mevcuttur.

⁴ Rouayheb, *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic, 900-1900*. Leiden: Brill, 2010.

kadar uzanan geniş bir coğrafya içindeki hem üniversite hem de yazma eser kütüphaneleri ile pek çok online kaynak sayfası okuyucuyla paylaşılmıştır.

Tanıtım bölümünü takiben İslam mantığı ile ilgili bilgilendirme kısmı olarak görebileceğimiz *Prologue: Arabic Logic up to 1200* (Giriş: 1200'e kadar Arap Mantığı) başlığını taşıyan kitabın ikinci bölümü gelmektedir. İbn Sînâ'nın mantık ile ilgili görüşlerinin genel çerçevesinin yer verildiği bu bölümde Fârâbî (ö. 950), Ebu'l-Berekât el-Bağdadî (ö. 1165) ve Sühreverdi (ö. 1191) gibi isimlere ise kısmen değinilmiştir. 13.yy'a kadar yaşamış olan önemli İslam mantıkçılarına ayrılan bu bölüm kitabın en kısa bölümünü oluşturmasına karşın, eserin haddizatında amacının İbn Sînâ sonrası mantığın seyrini okuyucuya aktarmak olduğu için düşünürler ve eserlerin ayrıntılarına fazla değinilmemesi mazur görülmektedir.

Arabic Logic, 1200-1350 (Arapça Mantık, 1200-1350) başlığındaki üçüncü bölüm Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) ile başlayıp Kutbüddin er-Râzî (ö. 1365) ile biterken, incelemeye konu olan on beş mantıkçının arasında Âmidî (ö. 1233), Hûnecî (ö. 1248), Tûsî (ö. 1274), Kâtibî (ö. 1276) ve Semerkandî (ö. 1322) gibi önemli isimler yer almaktadır. Bölüm biçimsel olarak, yer verdiği mantıkçıların kısa hayat hikayeleri, mantık görüşlerinin ana hatları ve önemli mantık eserlerinin açıklanmasından oluşmaktadır.⁵ 13.yy ile 14.yy'ın ilk yarısını son derece canlı bir dönem olarak tanımlayan Rouayheb, eski mantıkçılardan ayrılışın bu dönemde ortaya konan görüşlerle başladığını söylemektedir. Bu görüşlerin en önemlilerinden birisi Meşşâî geleneğinin *Organon*'u temel alan ilkelerinden ayrılarak, mantık disiplininin konusu *tasavvur* ve *tasdik* olmak üzere tanımlayan bir anlayışın geliştirildiğinin belirtilmesidir. Bundan sonra ortaya konan eserler öncelikle bilgiyi *tasavvur* ve *tasdik* olarak ayırmakla başlamakta, sonrasında ise öncelikle kavramsal bilgiyi (*tasavvur*) oluşturan tekil terimler ve beş tümel konuları; akabinde yargısal bilgiyi (*tasdik*) oluşturan önermeler, şartlı kıyas ve modal kıyas gibi konuların açıklamasına geçilmektedir. Mantığın konusu hakkındaki ayrıma ek olarak, zorunlu ve sürekli önermelerin yorumlanması ile önermelerin *zatî* ve *vasfî* okunuşu ve yeni modal önermelerin

⁵ Sonuç bölümü hariç geri kalan tüm bölümler biçimsel olarak aynı özelliği taşıdığı için bu husus ayrıca tekrar edilmeyecektir.

tanımlanması gibi konularda ortaya konan görüşler bu dönemin oldukça üretken olduğunu gösteren başlıca unsurlardandır.⁶

Kitabın sonraki yedi bölümü zaman aralığı bakımından 1350-1600 ve 1600-1800 yılları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunu takiben 1350-1600 yılları arası Doğu ve Batı İslam Mantık gelenekleri olmak üzere iki bölümde incelenmiş; 1600-1800 yılları ise İran, Hint-Müslüman, Osmanlı, Kuzey Afrika ve Hristiyan-Arapça gelenekleri olarak beş bölümde okuyucuya aktarılmıştır.

1350-1600: The Eastern Islamic Tradition (1350-1600: Doğu İslam Geleneği) başlıklı dördüncü bölüm kitabın en hacimli ve en fazla mantıkçıya yer verilen kısmını teşkil etmektedir. Bu bölümde Teftâzânî (ö. 1390), Cürcânî (ö. 1413), Fenârî (ö. 1431) ve Taşkoprülüzâde (ö. 1561) ile birlikte yirmi bir mantıkçı incelenmiştir. Rouayheb bu bölümün giriş kısmında 14.yy boyunca İslam mantık geleneğinin iki önemli değişim geçirdiğini iddia etmektedir. Bunlardan ilkinin bir önceki yüzyıla kıyaslandığında özet yazma geleneğinin belirgin bir biçimde zayıfladığı, literatürdeki eserlerin ağırlıklı olarak belirli konular üzerine yazılan risalelerden, şerhlerden ve kitaplardan oluştuğunu açıklanmıştır. Bu yorumun şerhlerle ilgili kısmı ilk başta Rescher'in eleştirilerinde haklılık payı varmış gibi görülebilir; ancak 13.yy sonrasındaki şerh geleneği önceki yüzyıllardaki gibi *Organon* üzerine değil bir önceki yüzyılda Hûnecî ve Kâtibî gibi önemli İslam mantıkçıların eserleri üzerine yazılmış olmasıyla farklılık taşımaktadır.⁷ Rouayheb'in dile getirdiği ikinci önemli değişim ise 13.yy'ın başındaki mantıkçıların (Hûnecî, Kâtibî ve Urmevî (ö. 1283) gibi) modal önermeler ve bunların döndürülmesi gibi konulara yoğun ilgisinin olmasına karşın 13.yy'ın ikinci yarısından itibaren bu ilginin azaldığı yönündedir. Ancak kısmen de olsa bazı eserlerde bu konuların işlendiği tespit edilmiştir; misal, Cürcânî'nin *Kubrâ'*ında modaliteler ve döndürmelerine ilişkin bölümlerin yer aldığı ilgili bölümde gösterilmiştir.

⁶ Mantığın konusunun tasavvur ve tasdik olması İbn Sinacı bir ayırım olmamakla birlikte Rescher'in İbn Sina sonrası 'İslam mantık geleneğinin özgünlükten uzak' iddiasının artık günümüzde niçin kabul edilemeyeceğini de gösterir niteliktedir.

⁷ Bölüm içerisinde ele alınan mantıkçıların eserler listeleri incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir. Yine de örnek olarak Teftâzânî'nin Kâtibî'nin *Şemsiyye'*si üzerine yazdığı şerhi ya da Fenârîzâde'nin Ebherî'nin *İsagujî'*si üzerine yazmış olduğu şerhi gösterebiliriz.

1350-1600: *The Western Islamic Tradition* (1350-1600 Batı İslam Geleneği) başlıklı beşinci bölümde Rouayheb 'batı' ifadesi ile yaptığı bölgesel ayrımı açıkça dile getirmese de Bağdat'ın batısı olarak ele almış gözükmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Resherci ayrımı izlemektedir. Bölüme konu olan mantıkçılar da Kuzey Afrika mantık geleneğine mensup Tilimsânî (ö. 1370), Tunisî (ö. 1401) ve Ahdarî (ö. 1546) gibi isimlerdir. 1350-1600 dönemi Batı İslam mantık geleneği, aynı dönemdeki Doğu İslam mantık geleneği ile benzer şerh yöntemini devam ettirse de içerik olarak ondan oldukça ayrılmaktadır. Kuzey Afrikalı mantıkçıların önermelerin doğrudan çıkarımı ve biçimsel kıyas gibi konulara odaklanmaya devam etmelerine karşın, aynı dönemdeki doğulu meslektaşlarının bu konulardan uzaklaştığını açıklayan Rouayheb, bu noktayı kitabın en dikkat çeken tespitlerinden birisiyle okuyucuya sunmaktadır. Kutbüddin er-Râzî'nin Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* üzerine yazdığı şerh ile Tilimsânî'nin Hûnecî'nin *el-Cümel'i* üzerine yazdığı şerhlerin karşılaştırmasını yapan Rouayheb'in tahliline göre Râzî, temel konular ve kavramların edinimleri üzerine yazdığı şerhe toplam sayfa sayısının yaklaşık %32'sini aktarırken; Tilimsânî ise %16 civarında bir aktarımda bulunmaktadır. Buna karşın Râzî'nin şerhi, önermelerin biçimsel çıkarımlarına ve biçimsel kıyasa yaklaşık %36 oranında yer ayırırken; Tilimsânî'nin şerhinde bu oran yaklaşık %64'tür. Rouayheb bu türden bir farklılığın, özellikle doğu geleneğine mensup mantıkçılardaki felsefi ve semantik konulara yönelik eğilimden kaynaklandığı görüşündedir.

Kitabın sonraki beş bölümü daha öncede belirttiğimiz üzere 1600-1800 yılları arasındaki İran, Hint-Müslüman, Osmanlı, Kuzey Afrika ve Hristiyan Arap gelenekleri geleneklerine ayrılmıştır. Bu bölümlerde İran geleneği için Mîr Dâmâd (ö. 1631), Şirâzî (ö. 1635), Şirvânî (ö. 1687); Hint-Müslüman geleneği için Bihârî (ö. 1707), Fazl-ı Hak Hayrâbâdî (ö. 1828); Osmanlı-Türk geleneği için Saçaklızâde (ö. 1732), Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1736), Gelenbevî (ö. 1791); Kuzey Afrika geleneği için Yûsî (ö. 1691), Hilâlî (ö. 1761); Hristiyan-Arapça geleneği için Tûlâvî (ö. 1745) gibi onlarca önemli mantıkçıya yer verilmiştir. Beş bölümün ortak özelliği, bugüne değin 17.yy'a kadar adı geçen coğrafyalarda sanki hiç mantık çalışması yapılmamış gibi davranılmasına yönelik öne sürülen delillerin, incelenen mantıkçılar ve eserleri dahilinde çürütülmesidir. İran'da icra edilen mantık eserleri hem İbn Sîna sonrası mantık anlayışının devamı niteliğinde olduğu gibi, eski mantıkçıların görüşlerini destekleyen kitap

ve şerhler de yazılmıştır. Bu bakımdan İran geleneğinin tek bir görüş üzerinde yoğunlaşmadığını söylemek mümkündür. 17. ve 18.yy İranlı mantıkçıların da Hindistan'a akın etmesi, Hint-Müslüman mantık geleneğinin gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. 18.yy'da medreselerde okutulan mantığın, metafiziki ve epistemik meselelerle birlikte ele alınmaya başlanmasıyla 13. ve 14.yy'daki "bilginin doğası" yani *tasavvur-tasdik* konularının tekrardan tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Osmanlı mantık geleneğinde ise tarihçilerin Osmanlı'nın entelektüel ve kültürel birikim sadece 15. ve 16.yy ile sınırlı kaldığı görüşünün aksine 17.yy ve sonrası Osmanlı mantık geleneğinin oldukça zengin olduğu görülmektedir. Bunun en önemli örneklerinden birisi olarak Rouayheb, Gelenbevî'nin *el-Burhan* kitabını göstermektedir. Gelenbevî bu eserinde hem İbn Sînâ sonrası mantık geleneği çizgisindeki meseleleri hem de ilişkisel kıyas, modal kıyas ve ispat gibi konularda kendi görüşlerini dile getirmiştir. Kuzey Afrika geleneği bölümünde ise Rouayheb, Mağrip bölgesi etrafındaki mantık etkinliğini incelemiştir. Bu bölüme ait en çarpıcı yorumlardan birisi mantık disiplininin biçimsel çıkarım ve biçimsel ispat konularıyla birlikte ele alınmış olduğudur. Son olarak Hristiyan-Arapça mantık geleneğinde ise Doğu Akdeniz çevresinde yaşamış mantıkçılara kısaca değinilmiştir. Her ne kadar mantık eserleri Arapça yazılmış olsa da Rouayheb bu dönemin mantıkçılarının İbn Sînâ sonrası mantık çizgisinden ziyade erken modern dönem Latin mantık geleneğine kaydığı tespitinde bulunmuştur.

Kitap hakkındaki genel değerlendirmemizi ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kitap İbn Sînâ sonrası İslam mantığının gelişimi ve seyri üzerine bir başka deyişle 13.yy'ın başı ile 18.yy'ın sonu arasında yaşamış İslam mantıkçıları ve eserleri üzerine yazılmıştır.
2. 13.yy sonrası İslam mantığının sadece şerhler üzerinden yapıldığı ve yeni görüşlerin olmadığına yönelik Rescherci görüşün yanlış olduğu hemen her bölümde gösterilen eser tahlilleri ile çürütülmüştür.
3. Kitapta yer verilen seksen altı mantıkçı ve yüzlerce eser bilgisi İslam mantığı literatürü için oldukça zengin bir kitap olmasını sağlamaktadır.
4. Rouayheb'in da belirttiği üzere bu kadar geniş bir zaman ve coğrafi alanda çalışırken her düşünürü dahil etmek mümkün

olamayacağı için hakkında neredeyse çok az bilgi olan mantıkçılara haklı bir biçimde yer verilmemiştir.

5. Yine benzer şekilde Sebzevarî, Ali Sedat ve Salih Zeki gibi düşünürlerin etkisi özellikle 19.yy'da görüldüğü için bu kitabın kapsamına dahil edilmemiştir.
6. Kitabın sonunda yer alan doğu ve batı dillerindeki kaynakça listesi ile bu alanda çalışanların faydalanabileceği geniş bir birikim okuyucu ile paylaşılmıştır.
7. Daha önce İslam mantık tarihi ile yazılmış benzeri çalışmalardan⁸ farklı olarak Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz coğrafyasına yönelik bölümler içermesiyle alanında oldukça özgün bir çalışma olmuştur.

Sonuç olarak, biyografik-kaynakça temelli küçük bir İslam mantık ansiklopedisini çağrıştıran bu eser, Rouayheb'in "İslam mantığının gelişimi nasıl yazılmalıdır?" sorusuna cevabıdır. Her ne kadar eserdeki bazı bölümlerin gerek Rouayheb'in gerekse de çağdaşı düşünürlerin eski çalışmalarına referans verilerek yazılması eserin tümüyle yeni bir çalışma olmadığı hissini verse de bu durum eserin her daim başvurulacak bir kaynak kitabı olmasına engel değildir. Nitekim altı asırlık ve devasa bir coğrafyaya yayılmış mantıkçılar ile ele aldıkları konuların bir araya getirildiği bütüncül bir çalışma yapmanın zorluğu bir yana, Rouayheb'in bunu tarihi, felsefi ve sistematik bir şekilde sunması, eserin literatürdeki değerini açıkça göstermektedir.

⁸ Gerek Tony Street'in gerekse de Rescher'in mantık tarihi ile ilgili yazılarında bu denli bir kapsayıcı coğrafya konu edilmemiştir. Bahsi geçen coğrafi zenginlik Rouayheb'in bir diğer İslam mantık tarihi kitabı olan *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic: 900-1900*'de ilişkiyel kıyas konusu üzerinden incelenmiştir.